

Alicja Kulecka

(University of Warsaw, Poland)

<https://orcid.org/0000-0002-5802-0018>

e-mail: akulecka@uw.edu.pl

O epistolografii użytkowej. Pisma do urzędów i dokumenty w poradnikach pisania listów z XIX wieku

About the Art of Applied Letters. The Letters to Offices and Documents in the Textbooks for Teaching of Correspondence in 19th Century

ABSTRACT

These ponderings result from the analysis of textbooks for teaching the art of correspondence between 1835–1914. They show different models of correspondence and documents such as letters of request, complaint, appeal, and agreements, trades contracts, contracts of services, testaments and others. Designed for all societal classes, the textbooks served to popularize the tenets of law. They propagated the models of shorts and matter-of-fact letters, as well as documents including very well described obligations.

Key words: letter, office correspondence, document, letter sheet, textbooks for teaching correspondence, popular literature, testament, agreement, contract, popularization of law

PUBLICATION INFO					
				e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060	
THE AUTHOR'S ADDRESS: Alicja Kulecka, the Faculty of History of the University of Warsaw, 26/28 Krakowskie Przedmieście Street, Warsaw 00-927, Poland					
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Faculty of History of the University of Warsaw					
SUBMITTED: 2022.12.13	ACCEPTED: 2023.03.12	PUBLISHED ONLINE: 2023.07.20			
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh			EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl		
DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS					

STRESZCZENIE

Refleksje te były wynikiem analizy podręczników do nauczania korespondencji z lat 1835–1914. Przedstawiają różne modele korespondencji i dokumentów: wniosków, skarg, odwołań, umów, umów handlowych, umów o świadczenie usług, testamentów i innych. Podręczniki te przeznaczone były do popularyzacji prawa. Zostały zaprojektowane dla wszystkich klas społecznych. W podręcznikach propagowano wzory szortów i pism rzeczowych oraz dokumentów z bardzo dobrze opisanymi obowiązkami.

Słowa kluczowe: list, korespondencja urzędowa, dokument, listownik, podręcznik pisania listów, literatura popularna, testament, umowa, kontrakt, popularyzacja prawa

LISTY I LISTOWNIKI W KOMUNIKACJI SPOŁECZNEJ

List pełnił rolę istotnego środka kształtowania relacji społecznych w wieku XIX. Występował w wielu sferach działalności, m.in. w kontaktach z urzędami, służąc załatwianiu różnych spraw. Określenie „list” odnosiło się do różnych form tekstów. Wielość pełniących przezeń ról społecznych widoczna była w podręcznikach i poradnikach pisania listów. Ich autorzy prezentowali wzorce służące zastosowaniu tego środka komunikacji w różnych okolicznościach życiowych i sferach działalności, zarówno w kontaktach interpersonalnych, jak i w przypadku konieczności załatwienia wszelkich spraw administracyjnych, handlowych, gospodarczych. Rozbudowana klasyfikacja listów występująca we wspomnianych tekstach, wynikająca z prób prognozowania załatwianych za ich pomocą spraw i rozwiązywania problemów, ukazywała różnorodność jego społecznych funkcji.

Choć podręczniki do pisania listów, znane jako listowniki lub sekretarze, były już przedmiotem refleksji źródłoznawczej¹, to zawarte w nich wzory listów, pism i dokumentów urzędowych nie były analizowane w kontekście możliwości pozyskania wiadomości o postawach społeczeństwa i poszczególnych jego członków wobec urzędów i relacji z nimi, o wszystkich problemach, napięciach, koniecznych do załatwienia sprawach pojawiających się w tej sferze. Celem niniejszych rozważań było podjęcie próby ukazania zasad tworzenia korespondencji kierowanej do różnych typów instytucji administracyjnych, sądowych, a także dokumentów niezbędnych dla regulacji wielu spraw dotyczących działalności gospodarczej, handlowej, spraw cywilnych, takich jak

¹ E. Błażewicz, *Podręczniki pisania listów w Polsce XIX wieku jako źródło historyczne*, „Studia Źródłoznawcze” 1981, 26, s. 176–182.

dziedziczenie. Spuścizna epistolarna XIX w. jest bardzo bogata, obszerna i zróżnicowana². Nie jest możliwe skatalogowanie wszystkich form listów przechowywanych w archiwach, bibliotekach, muzeach i innych ośrodkach gromadzenia dziedzictwa kulturowego. Nie jest możliwe także oszacowanie ilości listów, które w tym okresie powstały. Podręczniki pisania listów potraktować można jako źródło ukazujące wiodące problemy tworzenia tego typu tekstów. Mogą stanowić także podstawę wiadomości o formach listów oraz ich funkcjach społecznych i kulturowych³. Podręczniki pisania listów kierowane były do wszystkich grup społecznych. Potraktować je można jako formę literatury służącej ideom demokratyzacji społeczeństwa. Miała ona pełnić rolę pomocy w tworzeniu korespondencji prywatnej i urzędowej, a tym samym niwelowaniu różnic powstających w wyniku odmienności biografii, dróg życiowych, pochodzenia społecznego, posiadanego wykształcenia.

Celem tego typu literatury było opisanie metody tworzenia listu, który miał być efektywnym środkiem służącym porozumiewaniu się poszczególnych członków społeczeństwa (niezależnie od ich statusu majątkowego) oraz kontaktom z różnymi władzami, tworzeniu dokumentów prawidłowo zabezpieczających interesy poszczególnych osób. Znalazły się w nich także porady dotyczące tworzenia dokumentów tworzących, utrwalających lub potwierdzających określony stan prawny lub też aktów prowadzących do ustalenia określonej czynności⁴. Należały do nich m.in. umowy, kontrakty, testamenty. Ta forma listów odpowiada założeniom teoretycznym Stefanii Skwarczyńskiej wskazującej: „List wypływa z potrzeb życiowych i służy potrzebom życiowym”⁵. Konieczność uregulowania sytuacji prawnej, majątkowej stanowiła podstawowy motyw powstawania wymienionych form epistolarnych. Zawartość listowników może pomóc określić najczęściej występującą problematykę listów wysyłanych do urzędów i dokumentów tworzonych na ich potrzeby. Występująca w sekretarzach i listownikach wiedza podporządkowana została idei edukacji służącej określonym celom społecznym, wykorzystywanej dla

² Wielokrotnie była przedmiotem refleksji. Opublikowane ważniejsze zbiory studiów to: *Sztuka pisania. O liście polskim w wieku XIX*, red. J. Sztachelska, E. Dąbrowicz, Białystok 2000, w tej publikacji przedmiotem analiz stała się przede wszystkim korespondencja literacka. Inny zbiór studiów poświęcony tego typu literaturze to *Polskie dziewiętnastowieczne pamiętniki i listy z Ziem Zabrzanych – rola i miejsce w badaniach historycznych*, red. W. Caban, L. Michalska-Bracha, Warszawa 2017.

³ S. Skwarczyńska traktowała list jako jedną z form literatury użytecznej, użytkowej, wskazując na jego cele praktyczne vide: S. Skwarczyńska, *Teoria listu*, Lwów 1937, s. 34, 37, 45.

⁴ Definicja za K. Konarski, *Podstawowe zasady archiwistyki*, „Archeion” 1951, 19/20, s. 29.

⁵ S. Skwarczyńska, *op. cit.*, s. 75.

rozwiązywania drogą negocjacji różnych napięć powstających pomiędzy poszczególnymi członkami społeczeństwa oraz pomiędzy nimi a urzędami – instytucjami władzy. Miały one służyć także „formalizacji listu”, a tym samym tworzeniu swoistego ceremoniału tej formy pisarstwa⁶. W niektórych listownikach widoczne były krytyczne oceny o tego typu literaturze. Wystąpiły one we *Wzorowym sekretarzu obejmującym przeszło 300 sposobów pisania listów* wydanym we Lwowie przez księgarnię Gubrynowicz i Schmidt. W *Przedmowie* do wymienionej publikacji podkreślono, że tego typu literatura stanowiła efekt kompilacji, nie zawsze posiadała racjonalną konstrukcję⁷. Przegląd treści listowników może utwierdzić w przekonaniu, że taka teza nie była jedynie ukrytą reklamą własnego produktu. Dodać także należy, że listowniki generalnie składały się z dwóch części. Pierwsza z nich zawierała elementy teorii listu, druga wzory listów. Ta ostatnia była podzielona na działy tematyczne zawierające określone grupy listów dotyczące określonych spraw i wynikających z różnych motywów ich tworzenia. W jednym z przejranych listowników brakowało wstępu. Umieszczono w nim jedynie wzory listów⁸. Być może zainteresowani tego typu literaturą poszukiwali jedynie wzorów. Publikacja rozszerzona o teorię pisania listów mogła okazać się droższa, trudniejsza do sprzedaży.

O LISTOWNIKACH I ICH AUTORACH

Teksty analizowane w niniejszych rozważaniach wybrane zostały w oparciu o kilka kryteriów: dostępności, ilości wznowień, wysokości nakładu, o ile udało się go ustalić, daty pierwszej publikacji (niewychodzącej poza 1918 r.), występowania problematyki i wzorów dokumentów i pism kierowanych do urzędów. Pierwsze z nich oznaczało publikację dzieła w repozytorium Federacja Bibliotek Cyfrowych. Ta forma dostępności umożliwiła przeszukanie za pomocą kilku słów kluczowych: listownik, podręcznik pisania listów, sekretarz. Niniejsze refleksje oparte zostały na

⁶ *Ibidem*, s. 81.

⁷ *Wzorowy sekretarz obejmujący przeszło 300 sposobów pisania listów, w różnych okolicznościach potocznego życia; w sprawach familijnych, poufanych i handlowych, wzorów na kwity, kontrakta, weksle i umowy prawne; listów dziękczynnych, proszących i zawiadamiających; próśb i podań urzędowych; listów z życzeniami, z powinszowaniem, przedślubnych itp., ze wstępem Władysława Sabowskiego zawierających ogólne zasady dla piszących listy oraz z dodatkiem wzorów listów polskich z najlepszych autorów zebranych*, wyd. 1, Lwów 1884, przedmowa.

⁸ *Najnowszy sekretarz podręczny, czyli wzory listów w różnych przedmiotach oraz podań, cessyi, kwitów, świadectw, testamentów, kontraktów, tytułacyi itd. zebrane przez M.B., dyrektora szkół ludowych*, Rzeszów 1872.

podręcznikach pisania listów kilku autorów: Michała Korzeniowskiego, Józefa Chociszewskiego, Konstantego Kościńskiego i Stanisława Miłkowskiego. Ponadto uwzględniono listownik ze wstępem Władysława Sabowskiego oraz wydany nakładem Karola Miarki. Przedmiotem analizy stały się dzieła opublikowane w latach 1835–1914. Listowniki osiągały bardzo wysokie nakłady. Wydany w 1909 r. *Listownik dla rzemieślników, włościan i robotników*, który został dołączony w 1908 r. do „Gazety Grudziądzkiej”, rozszedł się w ciągu roku w nakładzie 80 000⁹. Niezbędne okazały się wznowienia. Wysoka liczba rozproszonych egzemplarzy stanowiła świadectwo zainteresowania tego typu literaturą. Z reguły podręczniki pisania listów przeznaczone były dla różnych grup społecznych, środowisk posiadających zróżnicowane wykształcenie i status majątkowy.

Autorzy listowników wykazywali się dużą aktywnością literacką i społeczną. O Michale Korzeniowskim, autorze *Sekretarza doskonałego*¹⁰, nie udało się znaleźć bliższych informacji. Nakładcą dzieła był Zygmunt Schletter, właściciel księgarni we Wrocławiu, współpracownik księgarń A.E. Glücksberga w Warszawie i T. Glücksberga w Wilnie. Wymieniony zespół wydał jeszcze kolejne, uzupełnione wersje wspomnianego listownika¹¹. Uznać należy, że inicjatorami takich publikacji byli księgarze. Najczęściej twórczość autorów listowników adresowana była do wielu grup społecznych. Józef Chociszewski (1837–1914) był synem Jakuba, nauczyciela ludowego. W latach 1849–1858 uczęszczał do gimnazjum w Trzemesznie. Tej szkoły jednak nie ukończył. Po jej opuszczeniu zajmował się redakcją czasopism, m.in. „Nadwiślanina” i „Gwiazdki Cieszyńskiej”. Braki w wiedzy uzupełniał pracą własną, samokształceniem, lekturami z historii i literatury popularnej, beletrystyki. Znalazł się w więzieniu za wydrukowanie utworu patriotycznego poświęconego

⁹ K. Kościński, *Listownik dla ludu polskiego*, Grudziądz 1909, s. 3.

¹⁰ *Sekretarz doskonały, książka podręczna zawierająca wybór wzorowych listów we wszelkich stosunkach i okolicznościach potocznego życia, wybranych z dzieł Krasickiego, Kottschuli, Królikowskiego, Rumpfa, i wielu innych, wzory listów kupieckich, krótkie objaśnienia i wzory weksłów, obligów, itp. Wzory przedstawień do władz, wzory kontraktów, testamentów, rozmaitych zapisów, zaświadczeń i innych aktów urzędowych*, zebrał i wyd. M. Korzeniowski, Wrocław–Warszawa 1835.

¹¹ *Nowy sekretarz powszechny, czyli książka podręczna dla osób każdego stanu zawierająca wybór wzorcowych listów we wszelkich stosunkach i okolicznościach potocznego życia wybranych z dzieł najnowszych autorów, wraz z uwagami o listach, tudzież o sposobie pisania samemu w różnych materiach. Wzory przedstawień do władz rządowych, weksłów, obligów, kontraktów, cessayi, testamentów, rozmaitych zapisów, zaświadczeń, wszelkich aktów urzędowych itp. z dołączeniem krótkich objaśnień nad temiż*, przez M. Korzeniowskiego. Nowa edycja, przejrzana, dopełniona i powiększona listami z powinszowaniem dzieci do rodziców i krewnych po francusku i po polsku, przez X. Osieńskiego, Wrocław 1843, toż, Berlin 1858.

Janowi Kilińskiemu. Karę odbył w Wisłoujściu. Od 1868 r. był właścicielem księgarni w Chełmnie, następnie od 1869 r. w Poznaniu. Wydawał czasopismo „Piaś” i kalendarze. Ostatnie lata życia spędził w Gnieźnie¹². Mieczysław Dereżyński tak charakteryzował jego sylwetkę: „płodny literat ludowy, niezmordowany dziennikarz, ofiarny społecznik, dzielny krzewiciel trzeźwości, wydawca książek, gier rozrywkowych i pocztówek patriotycznych, szermierz oświaty, obrońca naszych praw narodowych i wiary ojców, męczennik za Dobrą Sprawę”¹³. To stwierdzenie wskazuje na rozległość działalności J. Chociszewskiego.

Kolejny autor listowników, Konstanty Kościński (1858–1914), pochodził ze wsi Wlewsko w powiecie brodnickim. Te terytoria określano mianem Prus Zachodnich. Ukończył jedynie szkołę elementarną. Poprzez pracę w sądach doszedł do funkcji etatowego sekretarza sądowego. Pełnił ją w sądach w Nowem (1885–1893), Grudziądzu (1894–1898) i Człuchowie (1899–1903). W 1903 r. opuścił Pomorze. Został przesiedlony przez władze pruskie do Wittenberg pod Berlinem. Powodem była jego aktywność społeczna służąca zachowaniu polskości. Z tego względu postanowił przejść na emeryturę. Działał w wielu stowarzyszeniach. Od 1890 r. był członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, od 1905 r. Towarzystwa Naukowego Toruńskiego. Od 8 maja 1910 r. był członkiem i sekretarzem Towarzystwa Ludoznawczego w Poznaniu. Należał także do grona członków Towarzystwa Dziennikarzy i Literatów polskich na Rzeszę Niemiecką¹⁴. Był kierownikiem Polskiego Centralnego Komitetu Wyborczego na W. Ks. Poznańskie. W 1912 r. założył archiwum dziennikarzy i literatów. Po jego śmierci znalazło się w redakcji „Dziennika Poznańskiego”. Opublikował szereg drobnych prac oraz artykułów w „Dzienniku Poznańskim”, „Roczniku Towarzystwa Naukowego Toruńskiego”. Dotyczyły one historii, historii kościoła katolickiego, w tym poszczególnych parafii. Duża grupa jego publikacji była efektem przyjętego programu popularyzacji prawa. Miał on w dużym stopniu służyć świadomości uprawnień obywatelskich tworzonych w systemie ustrojowym II Cesarstwa Niemieckiego/II Rzeszy Niemieckiej. Odrębną rozprawę poświęcił archiwom kościelnym i archiwom poszczególnych rodzin ziemiańskich¹⁵.

¹² W. Sobkowiak, *Chociszewski Józef Roman (1837–1914)*, w: *Polski słownik biograficzny* [dalej: *PSB*], t. 3, red. W. Konopczyński, Kraków 1937, s. 345–347, odrębna publikacja vide: idem, *Józef Chociszewski (1837–1914)*, Gniezno 1937.

¹³ M. Dereżyński, *Józef Chociszewski w Inowrocławiu*, Inowrocław 1935, s. 12.

¹⁴ Szerzej o Towarzystwie vide: W. Molik, *Inteligencja polska w Poznaniu w XIX i początkach XX wieku*, Poznań 2009, s. 445–451.

¹⁵ A. Miaskowski, *Śp. Konstanty Kościński*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego” 1917, 44, s. 499–502, B. Osmólska-Piskorska, *Kościński Konstanty (1858–1914)*,

Biografie Michała Korzeniowskiego i Stanisława Miłkowskiego (1881–1961) są gorzej poznane. Zapewne ten drugi to Stanisław Miłkowski (1842–1907), autor prac o tematyce historycznej¹⁶. Władysław Sabowski (1837–1888), autor wstępu do *Wzorowego sekretarza obejmującego 300 listów...*, którego pierwsze wydanie ukazało się we Lwowie w 1884 r.¹⁷, był znany jako publicysta, redaktor rozkazów naczelnika miasta Warszawy w okresie powstania styczniowego, Stefana Bobrowskiego, związany z tajnym czasopiśmie tego zrywu – „Prawdą”; osoba o poglądach radykalnych, autor powieści, w tym o tematyce 1863 r., współpracownik „Kłosów”¹⁸.

Karol Miarka (1856–1919)¹⁹ był właścicielem drukarni w Mikołowie. Wydany przez niego *Listownik: 267 wzorów na listy wszelkiego rodzaju*²⁰ ukazał się w 1912 r. Wydawców i autorów listowników zaliczyć można do grupy twórców literatury popularnej adresowanej do odbiorcy masowego. Określana bywała także mianem literatury ludowej.

Listownik J. Chociszewskiego adresowany był do „klasy średniej”²¹. Miał jej służyć w przygotowaniu do pisania dobrych listów. Kim byli czytelnicy podręcznika? Na podstawie zawartości stwierdzić można, że znajdowały się w nim wzory dla rzemieślników, kupców, chłopów-rolników. Były to środowiska, które zajmowały się różnymi formami działalności gospodarczej, posiadające zapewne minimalne wykształcenie językowe. Uznać należy również, że ich wiedza z zakresu prawa nie była zbyt

w: *PSB*, t. 14, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968–1969, s. 427–428; W. Molik, *op. cit.*, s. 448–449.

¹⁶ W Federacji Bibliotek Cyfrowych listownik został przypisany temu autorowi, choć w tym samym repozytorium występuje jeszcze dwóch Stanisławów Miłkowskich.

¹⁷ Kolejne wydania miały miejsce w 1891, 1897, 1917 i 1925 r.

¹⁸ S. Burkot, *Sabowski Władysław (1837–1888)*, w: *PSB*, t. 34, red. H. Markiewicz, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992–1993, s. 248–250; A. Kulecka, *Patriotyzm, poświęcenie, jedność. Społeczeństwo 1863 roku w dokumentach powstania*, Warszawa 2021, s. 78, 235, 248. W. Sabowski używał pseudonimów – Wołody Skiba i M.K.

¹⁹ M. Pater, *Miarka Karol (1856–1919)*, w: *PSB*, t. 20, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 531–532.

²⁰ *Listownik: 267 wzorów na listy wszelkiego rodzaju i w każdej potrzebie życia, jako też wzory kontraktów, świadectw, rachunków, kwitów, testamentów itd.*, Mikołów–Częstochowa 1912, nakład Karola Miarki.

²¹ J. Chociszewski, *Listownik. Książka podręczna zawierająca naukę pisania listów i wzory najużywanych listów zachodzących w życiu mianowicie powinszowań, listów pocieszających, upominających, polecających, z radą w sprawach towarzystw, kupieckich, tudzież wzory do kwitów, rewersów, kontraktów, testamentów, rachunków, wraz z krótką nauką o prowadzeniu książek handlowych i o wekslach, oraz najdawniejsze przepisy pocztowe. W dodatku listy sławnych mężów naszego narodu, a mianowicie Sobieskiego, Kościuszki, Poniatowskiego, Krasickiego, Żana, Mickiewicza, Słowackiego, Krasieńskiego, Szajnochy, Libelta, Kraszewskiego, Odyńca itd.*, Poznań 1876, s. 3.

rozległa. *Listownik* J. Chociszewskiego został wydany w Poznaniu. Był adresowany do środowiska, które w wielu sprawach urzędowych musiało posługiwać się językiem niemieckim. Edukację podstawową odbierało także w tym języku. Potrzebowało jednak także porad pisania i wzorów w języku polskim, który występował w sferze domowej. To środowisko myślało po polsku. Niektóre wzory były publikowane w języku niemieckim. Dotyczyły spraw, które można było załatwić tylko w tym języku.

K. Kościński był autorem listownika, który można określić mianem branżowego, skierowanego do określonych grup zawodowych – rolników, kupców, przemysłowców i zatrudnianych przez nich pracowników²². Ta publikacja była świadectwem zapotrzebowania na tego typu literaturę. Znalazły w niej odbicie problemy związane z prowadzeniem różnych form działalności gospodarczej oraz świadczeniem pracy na ich rzecz.

Listownik albo wzory rozmaitych listów autorstwa Stanisława Miłkowskiego wydany w 1914 r. był adresowany do „bogaty”, „ubogich”, „inteligentnych”, „mniej inteligentnych”, „rolników”, „rzemieślników”, a generalnie wszystkich, „którym obca była sztuka pisania”²³. Miała to być lektura dla osób o różnej kondycji społecznej, majątkowej i oświatowej. Krąg odbiorców został szeroko zakreślony. Autor wspomnianego *Listownika* dążył, by jego podręcznik pełnił funkcje integracyjne. Poradnik miał służyć „ułatwianiu wzajemnego porozumiewania się pomiędzy rodziną, przyjaciółmi, kupcami, przemysłowcami”²⁴. W podręczniku zawarta została idea korespondencji jako środka „skracającego czas we wszelkich interesach”, „w których osobista bytność pociąga za sobą koszt lub odrywa od czynności niecierpiących zwłoki”²⁵. List uznany został za metodę komunikacji umożliwiającą oszczędzanie zarówno czasu, jak i pieniędzy.

W listownikach znajdowały się wzory możliwe do zastosowania w sferze prywatnej, domowej i urzędowej. Ze względu na dążenie do umieszczania w listownikach wzorów listów i dokumentów wykorzystywanych w relacjach prywatnych i kontaktach urzędowych widoczne było w nich zarówno kształcenie umiejętności pisania, jak i popularyzacja wiedzy prawnej.

²² K. Kościński, *Listownik praktyczny dla rolników, kupców, przemysłowców, ich pomocników i robotników*, Pelplin 1909.

²³ S. Miłkowski, *Listownik albo wzory rozmaitych listów nadarżających się w życiu prywatnym oraz korespondencji handlowej i formularze weksłów, jak niemniej wszelkie wzory próśb, kontraktów, aktów sądowych, umów, deklaracji, poręczeń, świadectw i kwitów*, Złoczów 1914, s. 6.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

LIST – JEGO DEFINICJE I ATRYBUTY

Za pierwsze teoretyczne rozważania dotyczące listu w historii literatury polskiej uznać należy refleksje Euzebiusza Słowackiego (1772–1814) przedrukowane w *Prawidłach wymowy i poezji*²⁶ stanowiących zbiór różnych tekstów wspomnianego autora. List znalazł się w dziale *Teoria wymowy*. Uznany został za „rozmowę pomiędzy oddalonymi od siebie osobami”²⁷ i potraktowany jako „mowa pisana zastępująca miejsce ustnej”²⁸. Posiadał zatem podwójną naturę. List wymagał „starannego doboru myśli” i „poprawności wyrażania”, „łatwości” i „prostoty”²⁹. Za autora jednego z pierwszych listowników uznać można Tomasza Szumskiego (1778–1840), gubernera, autora wielu podręczników poświęconych stylistyce³⁰. W publikacji *Sztuki pisania w rozmaitych materiach uczonych, listownych i urzędowych dla użytku młodzieży napisanej i własnym kosztem wydanej*, która ukazała się w Poznaniu w 1809 r., omówione zostały struktura i treść listu, formuły grzecznościowe i styl pisarski³¹. Definicje listu występujące w omawianych podręcznikach były różne. W *Sekretarzu doskonałym* autorstwa Michała Korzeniowskiego list był określany jako „rozmowa nieobecnych osób”³². Miał zastępować „mowę ustną”³³. Takie stwierdzenia stanowiły wyraźne nawiązanie do teorii E. Słowackiego. Józef Chociszewski określał list jako „rozmowę na piśmie pomiędzy oddalonymi od siebie osobami”³⁴. Stanisław Miłkowski zaprezentował go także jako „rozmowę z osobą nieobecną”³⁵. Przyznano mu zatem rolę zapisu i dokumentacji oralności. J. Chociszewski wskazywał jednak na istotne różnice pomiędzy pismem i mową. Gdy w wypowiedziach ustnych występowały błędy, to nie były one utrwalone. Mogły zostać poprawione. Zapis słowa, jakim był list, stanowił trwałe świadectwo. Wymagał

²⁶ Dzieła E. Słowackiego doczekały się wielu przedruków, w 1835 r. w Wilnie ukazała się publikacja *Prawidła wymowy i poezji wyjęte z dzieł Euzebiusza Słowackiego*, wydawcą i nakładcą był wileński księgarz J. Zawadzki, wydanie czwarte ukazało się w 1847 r.

²⁷ *Ibidem*, s. 160.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, s. 160–161.

³⁰ L. Jazownik, *Nauczanie sztuki epistolarnej w ujęciu Tomasza Szumskiego*, w: *Teksty epistolarne w polskiej i europejskiej praktyce szkolnej*, red. B. Kędzia-Klebeko, L. Jazownik, Szczecin-Zielona Góra 2016, s. 165–176.

³¹ *Ibidem*, s. 169–172.

³² *Sekretarz doskonały*, s. 1.

³³ *Ibidem*.

³⁴ J. Chociszewski, *op. cit.*, s. 4.

³⁵ S. Miłkowski, *op. cit.*, s. 10. W *Teorii listu* autorstwa S. Skwarczyńskiej (Lwów 1937) wyodrębniona została formuła listu rozmowy, vide: *ibidem*, s. 27–29.

większej staranności, dokładności i unikania błędnych sformułowań³⁶. W świetle podręczników M. Korzeniowskiego i J. Chociszewskiego list musiał posiadać określone cechy, by stać się dobrą metodą komunikacji pomiędzy autorem-nadawcą a adresatem-odbiorcą. Jego treść wymagała przygotowania i przemyślenia³⁷. W *Listowniku* J. Miłkowskiego zawarty został postulat wystrzegania się pisania i wysyłania listu pod wpływem silnych emocji: „rozdrażnienia”, „gniewu”, „nadmiaru radości”, „okropnego wypadku”, „doznanej krzywdy”³⁸. Mogły one prowadzić do użycia niepożądanych „wyrazów brutalnych”³⁹. List nie powinien zatem być wypowiedzą spontaniczną. Jego pisaniu nie mogły towarzyszyć emocje. W *Listowniku: 267 wzorów* wydanym przez K. Miarkę zalecano, by treść listu była starannie przemyślana⁴⁰. Zarówno ona, jak i forma listu musiała być dostosowana do odbiorcy⁴¹. Choć przyznawano autorowi prawo do indywidualnych poglądów i wypowiedzi w listach, to dla lepszej komunikacji powinien on uwzględniać wiedzę, pozycję społeczną i oczekiwania adresata. Wynikało to zapewne z przekonania, że tylko list napisany z pozycji dialogu i próby zrozumienia drugiej osoby może okazać się skuteczną metodą działania. Wartość takiego tekstu wzrastała także, jeśli znalazły się w nim „drobności dowcipne”⁴². W *Sekretarzu doskonałym* propagowano list jako tekst stosunkowo krótki, napisany stylem jasnym i zrozumiałym⁴³. Nie było tu zatem miejsca dla romantycznej formuły listu – wyznania, zwierzenia. Nie była ona przewidywana dla komunikacji potocznej. W listowniku autorstwa Konstantego Kościńskiego z 1909 r. list był postrzegany jako forma odzwierciedlająca „sposób myślenia piszącego”⁴⁴. W tym dziele podkreślano także konieczność szacunku dla adresata ze strony autora listu⁴⁵. W *Sekretarzu doskonałym* wyrażano pogląd, że pisanie listów wymaga znajomości dobrych wzorów⁴⁶. Konieczne było zatem korzystanie z przykładów dobrze skomponowanych, napisanych dobrym stylem tekstów. S. Miłkowski podkreślał, że list miał służyć

³⁶ J. Chociszewski, *op. cit.*, s. 4.

³⁷ *Sekretarz doskonały*, s. 2.

³⁸ S. Miłkowski, *op. cit.*, s. 8.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Listownik: 267 wzorów*, s. 6.

⁴¹ *Sekretarz doskonały*, s. 2; J. Chociszewski, *op. cit.*, s. 4, 7.

⁴² *Sekretarz doskonały*, s. 2.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ K. Kościński, *Listownik dla rzemieślników, włościan i robotników z wzorami polskimi i niemieckimi z dodatkiem polsko-niemieckiego i niemiecko-polskiego słowniczka wyrazów najczęściej w przemyśle i gospodarstwie zachodzących*, Grudziądz 1909, s. 5–6.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Sekretarz doskonały*, s. 2.

wyrobieniu sympatii wobec piszącego⁴⁷. Taka funkcja wymagała używania starannie dobranej słownictwa mieszczącego się w określonych wzorcach kultury i literatury, przyjętych w kodeksach dobrego postępowania. Składać się ono miało z wyrażen „najprzyzwoitszych”, „delikatnych”, „pełnych godności”⁴⁸. Występować one miały we wszystkich listach niezależnie od tego, do kogo były kierowane⁴⁹. W. Sabowski we wstępie do *Wzorowego sekretarza* zalecał, by listy do osób niższego stanu były pisane z należyty szacunkiem, bez uchybień ich godności⁵⁰. W jego poradniku pojawił się także problem listów pisanych przez mężczyzn do kobiet. Był zdania, że stanowią one szczególną odmianę. Od mężczyzn wymagał przyznania kobietom „ważnej społecznej godności”⁵¹, a tym samym okazywania szczególnego szacunku wynikającego ze szczególnej „wrażliwości i delikatności”⁵². Nie należało w listach do kobiet ranić ich uczuć, poczucia moralności i godności osobistej⁵³. S. Miłkowski podkreślał przy tym, że nie można ani mówić, ani pisać wszystkiego, co się myśli⁵⁴. Uważał, że powinna pozostawać zawsze jakaś strefa poglądów, wrażeń, uczuć niewypowiedzianych i nieutrwalonych w żadnej formie. Nie zalecał także powierzenia tajemnicy w listach⁵⁵. Uważał zapewne, że wiązało się z tym określone ryzyko, może także zagrożenie dla autora. Jego zdaniem w listach nie powinno się podawać szczegółów związanych z tajemnicą, nie należało także wygłaszać opinii o innych osobach⁵⁶. Takie postępowanie mogło wiązać się z możliwością wykorzystania listów jako dowodów sądowych.

W *Listowniku* S. Miłkowskiego list definiowano poprzez wymienienie różnych jego ról. Mógł być „dokumentem”, „obrazem myśli, uczuć, rozumu, wad i cnót piszącego”⁵⁷. W tej formule list stanowił obraz piszącego i jego lustrzane odbicie. Był źródłem wiedzy o jego autorze.

W *Sekretarzu doskonałym* znalazły się także rady przeznaczone dla osób piszących listy do osób postawionych wysoko w hierarchii społecznej oraz do urzędników. Tych pierwszych określano mianem „osób

⁴⁷ S. Miłkowski, *op. cit.*, s. 10.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Wzorowy sekretarz*, s. 3–4.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ S. Miłkowski, *op. cit.*, s. 7.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 6.

znakomitych”⁵⁸. Piszącym do nich zwracano uwagę, by nie popisywali się swoją erudycją. Radzono: „W listach do osób znakomitych wystrzegaj się okazywać rozumu więcej niż one mają”⁵⁹. To stwierdzenie wskazuje, że wiedza mogła być czynnikiem drażniącym i uniemożliwiającym dobrą komunikację, a przede wszystkim skuteczność działania oczekiwaną od napisanego listu. Z tego powodu popisywanie się wiedzą mogło doprowadzić do niemożności realizacji określonych zamiarów. Brak szacunku dla wiedzy stanowił mógł efekt próżności i postaw egocentrycznych osób, do których kierowane były listy. W listach nie polecano także „uczoności” z obawy o brak zrozumienia treści takiego tekstu⁶⁰. Dobór właściwego języka wymagał określonych decyzji. Określone wymagania formułowano także pod adresem listów do urzędników. Zalecano: „Bądź krótkim w listach do urzędników wysokich, bo ci czasu nie mają, ni cierpliwości do czytania listów długich”⁶¹. Te uwagi wynikały z przyjęcia założenia o konieczności dostosowania autora do oczekiwań adresata. Zapewne z myślą o listach pisanych do urzędów wskazywano na konieczność ich dobrej kompozycji logicznej. Miała ona polegać na tym, że przy konstruowaniu tezy zawartej w tego typu tekście należało zaczynać od argumentów mniej ważnych i kończyć na tych najważniejszych⁶². Wychodzono z założenia, że ostatni fragment pozostaje dłużej w pamięci i robi największe wrażenie.

Umiejętność pisania listów była postrzegana jako czynnik mogący mieć duży wpływ na życie człowieka. Józef Chociszewski pisał: „Piśmienne czynności, a szczególnie listy, są w naszych czasach niesłychanie ważną sprawą. List dobrze napisany staje się często podwaliną szczęśliwej przyszłości, gdy przeciwnie źle, błędnie ułożony bywa przyczyną różnych a przykrych niedogodności”⁶³. W świetle tych słów można uznać, że sztuka pisania mogła stanowić ważne źródło kariery.

Konstanty Kościński w listowniku przeznaczonym dla klas niestawiających elity intelektualnej – rzemieślników, włościan i robotników – wydanym w 1909 r., wskazywał na konieczność przedstawiania spraw krótko, zrozumiale i wyczerpująco⁶⁴. Te zalecenia dotyczyły także korespondencji kierowanej do różnych urzędów.

Listy musiały być pisane na czystym, pięknym papierze, pismem czytelnym i wyraźnym, w większości czarnym atramentem i dobrze

⁵⁸ *Sekretarz doskonały*, s. 2.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 3.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ J. Chociszewski, *op. cit.*, s. 3.

⁶⁴ K. Kościński, *Listownik dla rzemieślników*, s. 3.

zatemperowanym piórem⁶⁵. J. Chociszewski w *Listowniku* wydanym w 1876 r. wskazywał, że koperta powinna być niezbędnym elementem, w którym przesyłany był list⁶⁶. Stanowiła najlepsze zabezpieczenie jego treści.

S. Miłkowski opisywał zasady postępowania z otrzymanymi listami. W swoim podręczniku podkreślał, że „rzadko były przechowywane w zamkniętych miejscach”⁶⁷. Nie były także wyrzucane do kosza ani niszczone poprzez podarcie⁶⁸. Takimi stwierdzeniami stworzył wrażenie, że można je było znaleźć w każdym zakątku domu. Stanowiły teksty łatwo dostępne. Wskazywał na niebezpieczeństwo dostania się w ręce osób niepowołanych. Z tego powodu mogły stać się źródłem „nieprzyjemności dla piszącego”⁶⁹. Temu opisowi towarzyszył apel, by listy były pisane dobrym językiem bez błędów ortograficznych i gramatycznych⁷⁰. Jeśli te warunki zostały spełnione, nawet gdy dostały się w niepowołane ręce, przynosiły mniej wstydu. Podany przykład miał służyć zachęceniu do używania podręcznika. Wobec tego rodzi się pytanie: czy istotnie w ówczesnych mieszkaniach listy znajdowały się w różnych, łatwo dostępnych dla wszystkich miejscach? Czy był to jedynie zabieg mający służyć promowaniu wydanego dzieła? Wydaje się, że autor podejmując tego typu działania, musiał liczyć się z realiami. Można zatem przyjąć, że w ówczesnych mieszkaniach gromadzono bardzo dużo listów jako powszechnych środków komunikacji.

SPOŁECZNE ROLE LISTU. KLASYFIKACJE

E. Słowacki snując refleksje o liście, wskazywał na jego różne rodzaje wynikające z motywów tworzenia. Były to doniesienia o zdarzeniach, tłumaczenia, życzenia, przekazywanie wiadomości o troskach, smutkach, radościach, a zatem określonych uczuciach, przekazywanie pocieszeń, doradzanie, usprawiedliwianie czynności, działań⁷¹. W *Sekretarzu doskonałym* występowała rozbudowana klasyfikacja listów świadcząca o wielości ich funkcji społecznych. W wymienionej publikacji M. Korzeniowski wyróżnił następujące rodzaje listów: a) „szczególne rodzaje listów”, wśród nich

⁶⁵ *Sekretarz doskonały*, s. 3–4.

⁶⁶ J. Chociszewski, *op. cit.*, s. 15.

⁶⁷ S. Miłkowski, *op. cit.*, s. 8.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Prawidła*, s. 161.

były – bilety, listy z doniesieniami i powinszowaniami, b) listy służące udzielaniu rad, zawierające prośby o nie i pytania, c) listy zawierające prośby, d) listy z podziękowaniami, e) listy polegające, f) listy przyjacielskie, g) listy z napomnieniami i przypomnieniami, h) listy zawierające usprawiedliwienia, i) listy zachęcające, j) listy zawierające pocieszenia, k) listy pomiędzy rodzeństwem, l) listy z zaproszeniami, ł) listy z nagami i upomnieniami, m) listy dołączone do podarunku, n) odpowiedzi, o) listy zawierające prośby do króla i urzędników, p) kontrakty, zapisy, r) weksle, rewery, bilety handlowe, s) listy kredytowe, t) pełnomocnictwa, u) pokwitowania, y) testamenty, z) obligi⁷². Ta klasyfikacja wskazywała, że do tego typu tekstów zaliczono również dokumenty tworzące określony stan prawny, np. umowy, zapisy ostatniej woli. Takie stanowisko było nowością w stosunku do teorii E. Słowackiego.

Podobną ideę odnaleźć można w innych listownikach. J. Chociszewski w 1876 r. przedstawił aż dwie klasyfikacje listów. Wynikały one z przyjmowania różnych czynników za ich podstawę. Pierwsza z nich oparta została na „oznajmianiu” „zdarzeń, uczuć, myśli lub życzeń”⁷³. Na podstawie tego kryterium wyróżniał listy: a) „donoszące (oznajmujące) o zdarzeniu jakim, listy historyczne, raporta, doniesienia”, b) „uczucie jakie wymuszające, wszelkie oświadczenia przyjaźni i żywej przychylności, powinszowanie, podziękowanie, pocieszenie”, c) „myśli, to jest rady, przestrogi, nauki zawierające w ogólności, listy nauczające, moralne, uczone (dydaktyczne)”, d) „listy proszące, polecające, przypominające, uniewinniające (z wymówką), zapraszające itd.”, e) „listy mieszane”⁷⁴. Ten podział listu miał świadczyć o wielości pełnionych ról. Ukazywał jednak także istnienie form, które nie mogły zostać uznane za czystą postać jednej z wyróżnionych grup. Z tego powodu pojawiły się listy mieszane. W *Listowniku* J. Chociszewskiego wymieniona została jeszcze jedna klasyfikacja. Opierała się na podziale na listy: a) „uprzejmo-grzecznościowe”, b) „poufałe”, c) „wesołe i dowcipne”, d) „nauczające”⁷⁵. Pierwsza grupa zawierała podziękowania za doznane łaski, powinszowania dla przełożonych, pocieszenia⁷⁶, druga to listy kierowane do osób bliskich – rodziny, krewnych, dobrych znajomych, w których było miejsce na zwierzenia intymne przeznaczone tylko dla nich, trzecia to teksty wyróżniające się humorem, dowcipem, pięknem stylu⁷⁷, czwarta to rady, myśli, rozważania także o charakterze naukowym⁷⁸. Trudno

⁷² *Sekretarz doskonały*, s. 1.

⁷³ J. Chociszewski, *op. cit.*, s. 10.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 10–11.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 12.

⁷⁸ *Ibidem*.

precyzyjnie określić granice pomiędzy dwoma kryteriami występującymi w omawianym listowniku. Wydaje się, że pierwsze z nich opierało się na treści listu, sferze uczuciowej, drugie na formie i adresacie. Rozważania J. Chociszewskiego stanowiły dalszy rozwój teorii listu tworzonej w nurcie popularyzacji dobrych wzorów jego pisania kierowanych do grup społecznych niestanowiących elit intelektualnych.

Rozbudowana klasyfikacja listów znalazła się także w *Listowniku* S. Miłkowskiego. Dokonał on ich generalnego podziału na trzy grupy. Pierwszą określił mianem listów ogólnych. W niej umieścił: „bilety i inne listy”, „karty korespondencyjne”, „listy przyjacielskie”, „zawiadomienia i wyjaśnienia”, „polecenia i rozkazy”, „prośby”, „listy polecające”, „listy przyzwalające i zapraszające”, „listy odmawiające”, „listy z przypomnieniami”, „listy z wyrzutami, wymówkami”, „listy uniewinniające się”, „listy z zapytaniem i radami”, „listy odradzające i ostrzegające”, „powinszowania”, „listy z zaproszeniami”, „listy dziękczynne”, „listy pożegnalne”, „listy miłosne”, „publiczne ogłoszenia i anonse”⁷⁹. W tej grupie dominowały listy w sprawach prywatnych wymieniane pomiędzy poszczególnymi osobami. Znalazły się w niej także wzory publicznych ogłoszeń. Może to świadczyć o tym, że na początku XX w. pojawiło się zapotrzebowanie na wzory dobrze napisanych anonsów prasowych. W drugiej grupie S. Miłkowski zamieścił różne formy listów handlowych, cyrkularze, listy w sprawach towarowych, frachtowe i weksle⁸⁰. Dominowały w niej teksty, które określić można mianem dokumentów regulujących różne sprawy gospodarcze i administracyjne. Duża część *Listownika* została poświęcona różnym rodzajom weksli⁸¹. Oznaczało to, że ta forma występowała bardzo często w transakcjach gospodarczych. Trzecia grupa określona została mianem „różnorodnych formularzy”⁸². Wśród nich znalazły się prośby o przyjęcie do gminy, o nadanie obywatelstwa austriackiego, o separację, o sprostowanie metryki chrztu, o pozwolenie na sprzedaż nieruchomości, o powierzenie kurateli, skarga o naruszenie posiadania, podanie o intabulację, wzory testamentów. Były tu zatem, podobnie jak w poprzedniej grupie, wzory dokumentów dotyczące różnych sfer regulowanych prawem cywilnym, handlowym i gospodarczym. Umieszczenie ich w *Listowniku* stanowić mogło świadectwo zapotrzebowania na tego typu wiedzę.

⁷⁹ S. Miłkowski, *op. cit.*, spis treści, szczegółowa charakterystyka i podział tej grupy s. 129–130.

⁸⁰ *Ibidem*, spis treści.

⁸¹ *Ibidem*, s. 138–142.

⁸² *Ibidem*, spis treści.

LISTY DO URZĘDÓW

Wśród wielu form listów wyodrębniono te, które były pisane do króla i urzędników. Musiały być jasne, dokładne i krótkie⁸³. Brak tych cech mógł skutkować brakiem udzielenia odpowiedzi, a w przypadku listów pisanych do instytucji administracyjnych załatwienia sprawy. Nie była polecana także „rozwlekłość” tych listów⁸⁴. Mogła doprowadzić do znużenia i zaniechania dalszego czytania, a tym samym zarzucenia sprawy. W *Sekretarzu doskonałym* zalecano, by prośby kierowane do urzędów nie były zbyt „tkliwe”, napełnione „płaczem” i „jękami”⁸⁵. Radzono, by wszelkie krzywdy przedstawiane urzędowi były prezentowane w „spokojnym tonie”⁸⁶. W. Sabowski we *Wstępie do Wzorowego sekretarza* podkreślał, że list urzędowy stanowił szczególną odmianę korespondencji. Zalecał przy jego pisaniu korzystać z wiedzy i umiejętności osób znających sztukę pisania tego typu tekstów⁸⁷. Z zaprezentowanych porad wynika, że urzędy wymagały rzeczowości i dobrze udokumentowanych tez. Przydatna przy ich tworzeniu mogła okazać się wiedza prawnicza. Takie oczekiwania dotyczyły także skarg. W pismach pisanych do urzędu bardzo duże znaczenie miał adres autora listu. Warunkiem uzyskania odpowiedzi było nie tylko odpowiednie sformułowanie prośby lub skargi, lecz także czytelne podanie miejsca zamieszkania⁸⁸. Listy kierowane do urzędów musiały mieć też odpowiednie rozmieszczenie tekstu. Pisać można było tylko po prawej stronie. Lewa musiała pozostać wolna na uwagi i odpowiedzi urzędników⁸⁹. Autor listu na lewej stronie mógł umieścić jedynie jego regest, streszczenie określane także mianem hasła oraz swoje nazwisko⁹⁰. Takie zalecenia znalazły się także w listowniku K. Kościńskiego opublikowanym w 1909 r.⁹¹ Oznaczało to, że te reguły były przestrzegane przez cały wiek XIX. Listy kierowane do sądu musiały mieć opłacone koszty przesyłki⁹².

⁸³ *Sekretarz doskonały*, s. 14.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ *Wzorowy sekretarz*, s. 6.

⁸⁸ *Sekretarz doskonały*, s. 14–15.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 15. Taki formularz listu występował w korespondencji kierowanej do urzędów pruskich, vide: I. Radtke, *Akta spraw w systemie kancelarii pruskiej*, „Archeion” 1984, 78, s. 180–185.

⁹⁰ *Sekretarz doskonały*, s. 15.

⁹¹ K. Kościński, *Listownik dla ludu*, s. 6.

⁹² *Sekretarz doskonały*, s. 15.

W *Sekretarzu doskonałym* zamieszczono niewiele przykładów listów kierowanych do urzędów. Znalazły się wśród nich prośby kierowane do króla. Pierwsza z nich dotyczyła udzielenia wsparcia finansowego dozorowi kościelnemu i szkolnemu, służącego utrzymaniu kapłana, nauczyciela i opłacie komornego. Była ona bardzo rzeczowa, udokumentowana wyliczeniami poszczególnych kosztów⁹³. Druga z próśb dotyczyła przedłużenia terminu dostawy furazu do Poznania⁹⁴. Kolejny list dotyczył przedłużenia terminu opłaty kosztów procesowych i był kierowany do urzędu ziemiańskiego⁹⁵. Umieszczono tu także wzór skargi do urzędu miejskiego na obciążenia kwaterunkiem⁹⁶. Wymienione przypadki fikcyjnych listów w różnych sprawach mogą wskazywać, że zawarte w nich kwestie i problemy występowały najczęściej w kontaktach z urzędami. Znalazły się wśród nich zarówno prośby o wsparcie finansowe na cele edukacyjne, jak i przedłużenia terminów uregulowania określonych obciążeń, do jakich zaliczyć należy obowiązkową dostawę furazu i koszty procesowe. Opublikowane wzory wskazują także na uciążliwość kwaterunku dla mieszkańców miast i wsi.

W *Listowniku* J. Chociszewskiego część poświęcona korespondencji kierowanej do różnych urzędów była bardzo rozbudowana. Została połączona z edukacją prawną, czyli upowszechnianiem wiadomości związanych z różnymi kategoriami spraw. Autor tego *Listownika* wskazywał, że istnieje określony porządek ich załatwiania. Zalecał, by działania rozpoczynano od urzędów niższych i dopiero wówczas, gdy nie były one kompetentne lub nie podejmowały działań, kierowano je do wyższych. Należało zatem zaczynać od komisarza, landrata, a dopiero później zwracać się do rejencji⁹⁷. Wynikało to z szacunku do postulatu przestrzegania pragmatyki służbowej. W omawianym *Listowniku* szczególnie rozbudowana była część poświęcona podatkom⁹⁸. Znalazł się w niej obszerny wywód dotyczący powinności podatkowych z klasyfikacją tych zobowiązań, uzasadnieniem powodów ich występowania. Znalazł się tu także dość obszerny wykład o podatku klasowym. Był to podatek należący do grupy osobistych. Płacono go od dochodów. Miał charakter progresywny, im większy był dochód, tym wyższy podatek. Podatnicy byli podzieleni na 12 klas. Stawki podatku były zależne od włączenia do określonej klasy. Do pierwszej klasy zaliczano osoby, które uzyskiwały dochód roczny od

⁹³ *Ibidem*, s. 256–257.

⁹⁴ *Ibidem*, s. 267–268.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 268–269.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 269–270.

⁹⁷ J. Chociszewski, *op. cit.*, s. 143.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 145–153.

140 do 220 talarów. Płaciły one talara podatku. W klasie 12., ostatniej, znalazły się osoby uzyskujące dochody od 900 do 1000 talarów. Płaciły one 12 talarów podatku⁹⁹. W związku z tym, że istniała możliwość składania reklamacji od wysokości podatku przewidzianego dla poszczególnych klas w *Listowniku* J. Chociszewskiego znajdował się obszerny wywód dotyczący przypadków, w których można było podejmować tego typu działania. Odwołanie można było napisać dopiero w momencie dostarczenia pozwu podatkowego. Powodów reklamacji mogło być kilka, m.in. błędne wyliczenie podatku, pomyłki, nieprawidłowe oszacowanie dochodu danej osoby przez komisję, która zajmowała się tą czynnością, dłuższa choroba podatnika, zwłaszcza ojca rodziny, mająca wpływ na dochody, pomoc biedniejszym krewnym, inne, bardziej pilne wydatki, np. inne podatki¹⁰⁰. Odwołania te mogły być pisane w języku polskim w Wielkim Księstwie Poznańskim, natomiast w Prusach Zachodnich i Wschodnich oraz na Śląsku w języku niemieckim¹⁰¹. Wszystkie tego typu reklamacje musiały być udokumentowane. Dowodem na zbyt wysokie oszacowanie dochodów mogły być książki rachunkowe prowadzone przez rzemieślników, kontrakty zawierane z pracodawcą, zaświadczenia wystawiane przez nich i inne dokumenty umożliwiające potwierdzenie zawartych w nich tez¹⁰². Reklamacja musiała być napisana na czystym, białym papierze. Zgodnie z zasadami pisania do urzędów tekst mógł być umieszczony tylko na lewej stronie. Prawa pozostawała dla adnotacji urzędowych. Można było podać na niej jedynie hasło-tytuł, np. reklamacja o podatek klasowy, oraz nazwisko, imię i adres¹⁰³. Miejsce, jakie zajmowała ta kwestia w *Listowniku* J. Chociszewskiego, świadczy, że był to jeden z istotnych problemów dnia codziennego dla różnych grup społecznych.

We *Wzorowym sekretarzu* wyodrębniony został dział *Listy w sprawach handlowych i interesach pieniężnych. Prośby i podania urzędowe. Wzory na kwity, weksle itp.*¹⁰⁴ Znalazły się w nim wzory pism odnoszących się do różnych form działalności gospodarczej, m.in. podanie o wpisanie firmy, także spółki, jej wykreślenie, okólnik o otwarciu handlu, podania w sprawach podatkowych – umorzenia, zmniejszenia¹⁰⁵. Kolejna grupa dotyczyła spraw budowlanych. Znalazło się w niej m.in. podanie o pozwolenie na budowę domu, zmianę planów¹⁰⁶. Znalazły się tu także wzo-

⁹⁹ *Ibidem*, s. 147.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 148–150.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 148.

¹⁰² *Ibidem*, s. 151–152.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 153.

¹⁰⁴ *Sekretarz wzorowy*, s. 265–298.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 265–271, 275.

¹⁰⁶ *Ibidem*, s. 271–272.

ry zobowiązań cywilno-prawnych, m.in. udzielenia pełnomocnictwa¹⁰⁷, odwołań od wyroków¹⁰⁸.

Osobną kategorię stanowiły pisma kierowane do sądu. Były to skargi do sądu kryminalnego. Dotyczyły obrazy¹⁰⁹. Być może stanowiła ona najczęstszy powód pozwań sądowych. W *Listowniku* J. Chociszewskiego znalazł się generalny apel o niewszczywanie spraw sądowych. Autor uważał, że powinno się ich unikać. Sąd nie był najlepszym miejscem spotkań zwaśnionych stron. Należało raczej prowadzić działania przedsądowe służące uzyskaniu porozumienia. W przypadku skierowania sprawy do sądu wskazane było zasięgnięcie opinii „światłej osoby”¹¹⁰, a zatem kogoś, kto dobrze znał zagadnienia sądownictwa, procedur, zasad prowadzenia procesów. W *Listowniku* J. Chociszewskiego znajdowało się sporo wzorów skarg kierowanych do sądów. Dotyczyły one kradzieży, braku zapłaty za wydane towary, zajęcia krów na pastwisku, niedotrzymywania warunków umowy najmu, przeprowadzenia eksmisji osób niewnoszących opłat za wynajem mieszkania¹¹¹. Wzory pism kierowanych do sądów znalazły się także we *Wzorowym sekretarzu*¹¹².

W *Listowniku: 267 wzorów* wydzielona została *Część kupiecko-przemysłowa*¹¹³. Znajdowały się w niej wzory listów pisanych do różnych instytucji, m.in. Towarzystwa Naukowej Pomocy i Banku Ludowego¹¹⁴.

KONTRAKTY, UMOWY, TESTAMENTY

Umowy zawierane pomiędzy poszczególnymi osobami, noszące nazwę kontraktów, traktowane były jako jedna z form listu. Taki status miały w *Sekretarzu doskonałym*. Definiowano je jako pisemne zobowiązania określające obowiązki obydwóch stron zawieranej transakcji. Niektóre z nich musiały być zawierane na papierze stemplowym stanowiącym rodzaj opłaty skarbowej. Tylko wówczas były dokumentami ważnymi, przynoszącymi określone skutki prawne¹¹⁵. W *Sekretarzu doskonałym* zalecano, by wszelkie umowy zawierały dokładny i jasny zapis wzajemnych zobowiązań.

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 300.

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 317.

¹⁰⁹ *Sekretarz doskonały*, s. 270–271.

¹¹⁰ J. Chociszewski, *op. cit.*, s. 157.

¹¹¹ *Ibidem*, s. 154–159.

¹¹² *Sekretarz wzorowy*, s. 309–310.

¹¹³ *Listownik: 267 wzorów*, s. 137–140.

¹¹⁴ *Ibidem*, s. 59, 129–130.

¹¹⁵ *Sekretarz doskonały*, s. 15.

W przypadku transakcji pieniężnych należało dokładnie oznaczyć termin wpłaty, walutę oraz inne zobowiązania, np. warunki okupu¹¹⁶. W przypadku umowy o najem lub dzierżawę należało dokładnie określić rzecz podlegającą tej czynności, nazwiska osób, które w niej uczestniczyły, oraz czas jej trwania¹¹⁷. W przypadku umowy o wykonanie określonej pracy należało wskazać wzajemne zobowiązania zawierających ją stron. W kontrakcie na sprzedaż zboża musiała być oznaczona ilość i umówiona cena¹¹⁸. Tylko precyzyjne zapisy mogły uchronić osoby, które uczestniczyły w tych transakcjach przed stratami, napięciami i konfliktami.

W *Listowniku* J. Chociszewskiego znalazł się szereg wzorów kontraktów. Dotyczyły one: budowy, służby, kupna, dostawy, najmu, dzierżawy, zamiany¹¹⁹. Zapewne były to najczęściej zawierane transakcje w tym czasie. Ich częstotliwość sprawiła, że znalazły się w podręczniku. W każdym ze wzorów widoczny był precyzyjny opis wzajemnych zobowiązań umawiających się stron. Było to zgodne z ideą zawartą w opublikowanym czterdzieści lat wcześniej *Sekretarzu doskonałym*.

Przedmiotem prezentacji i refleksji autora *Sekretarza doskonałego* były także testamenty. Wyróżniono wśród nich zarówno sądowe, jak i pozasądowe zapisy woli¹²⁰. Takie formy testamentów występowały w prawie cywilnym Prus. Nie istniał w nim urząd notariusza publicznego wprowadzony w Księstwie Warszawskim w 1808 r. występujący także w Królestwie Polskim do 1876 r. Na ziemiach polskich znajdujących się pod zaborem pruskim mogły zatem występować testamenty spisane i potwierdzone przez odpowiedni sąd, a także nieposiadające takiej klauzuli. Fakt spisania tych drugich musiał być jednak potwierdzony przez co najmniej siedem osób. Stanowiły one instytucję uwierzytelniającą dokonane zapisy. Testamenty, podobnie jak umowy-kontrakty, musiały zawierać precyzyjne zapisy i jasno sformułowany przekaz woli, w tym nazwiska sukcesorów i opis przedmiotów przekazywanych tym dokumentem¹²¹.

W *Listowniku* J. Chociszewskiego umieszczony został wzór testamentu¹²² oraz przykład takiego realnie sporządzonego dokumentu. Było nim spisanie ostatniej woli Teofila Wolickiego (1768–1829), arcybiskupa gnieźnieńskiego i poznańskiego¹²³. Uznać jednak należy, że wybrany przykład nie był reprezentatywny. Zapewne czytelnicy *Listownika* nie rozporządzali

¹¹⁶ *Ibidem*.

¹¹⁷ *Ibidem*, s. 16–17.

¹¹⁸ *Ibidem*, s. 17–18.

¹¹⁹ J. Chociszewski, *op. cit.*, s. 172–181.

¹²⁰ *Sekretarz doskonały*, s. 28.

¹²¹ *Ibidem*.

¹²² J. Chociszewski, *op. cit.*, s. 182–184.

¹²³ *Ibidem*, s. 184–194.

takimi dobrami jak arcybiskup. Opublikowany testament był raczej świadectwem znaczenia i dóbr materialnych Kościoła. Zapewne służyć miał utrwalaniu jego prestiżu społecznego. We *Wzorowym sekretarzu* znajdował się wzór testamentu¹²⁴. W *Listowniku: 267 wzorów* umieszczony został wzór testamentu oraz wyraźne wskazanie, że zawarte w nim oświadczenie woli powinno być bardzo precyzyjne, wyraźne, niepozostawiające wątpliwości interpretacyjnych¹²⁵.

W *Listowniku* S. Miłkowskiego podany został nie tylko wzór testamentu¹²⁶, ale także jego odwołania¹²⁷ oraz wydziedziczenia¹²⁸. Wynika z tego, że wzrastało zapotrzebowanie na różne formy zapisu ostatniej woli.

PORADNIKI SŁUŻĄCE POPULARYZACJI PRAWA

Formularze listów urzędowych służyły popularyzacji prawa obowiązującego w określonych systemach ustrojowych. Znalazły się w publikacjach poświęconych poszczególnym aktom prawnym, zawierającym opis procedur i komentarze. Nadawano im nazwy podręczników. Omawiane tu publikacje powstały z myślą o mieszkańcach Prus stanowiących od 1871 r. jeden z krajów Cesarstwa Niemieckiego. W tym systemie pojawił się także szereg dzieł służących popularyzacji różnych zagadnień prawnych. Zapotrzebowanie na tego typu literaturę uwarunkowane było formułą ustrojową państwa. Omawiane podręczniki adresowano do różnych grup społecznych. Zawierały formularze korespondencji, aktów i dokumentów powstających w wyniku stosowania prawa w określonych systemach politycznych. System konstytucyjny II Rzeszy opierał się na stosowaniu prawa w różnych dziedzinach życia społecznego¹²⁹. Za jedną z bardziej znanych publikacji podręczników uznać należy *Małego adwokata domowego* autorstwa Józefa Chociszewskiego¹³⁰. Tego typu publikację potraktować można jako próbę oddzielenia szeroko pojętego

¹²⁴ *Wzorowy sekretarz*, s. 324.

¹²⁵ *Listownik: 267 wzorów*, s. 183–184.

¹²⁶ S. Miłkowski, *op. cit.*, s. 155–156.

¹²⁷ *Ibidem*, s. 156–157.

¹²⁸ *Ibidem*, s. 158–159.

¹²⁹ M. Wąsowicz, *Historia ustroju państw Zachodu. Zarys wykładu*, wyd. 3, Warszawa 2011, s. 240–243.

¹³⁰ *Mały adwokat domowy zawierający najważniejsze wiadomości o nowej organizacji sądownictwa a mianowicie o sądach rozjemczych i ławniczych, o prowadzeniu procesów, o konkursie majątkowym, o ustawie opiekuńczej, o stowarzyszeniach, o wyborach do reprezentacji kościelnych, o urzędach stanu cywilnego, tudzież najważniejsze przepisy hipoteczne, wekslowe, pocztowe, z ustawy polowej i leśnej i różne inne użyteczne wskazówki z zakresu ustawodawstwa krajowego*,

listu jako formy dialogu pomiędzy osobami od dokumentu urzędowego i aktu prowadzącego do jego powstania. Przygotowując *Małego adwokata*, J. Chociszewski wychodził z założenia, że każdy obywatel ma kontakty z sądem. Brak polskiego poradnika prowadzenia korespondencji z tego typu instytucjami wydawał mu się ważnym powodem uzupełnienia tego niedoboru¹³¹. Przyświecała mu idea „jasnego”, a tym samym zrozumiałego dla wielu grup społecznych o różnym statusie intelektualnym, zaprezentowania przepisów prawa¹³². W poradniku zaprezentowana została sieć sądów, ich organizacja i struktura. Znalazły się w nim formularze różnych typów korespondencji przesyłanych do sądów. Były to m.in. podania¹³³, odpowiedzi w sprawie napomnień sądowych¹³⁴, wnioski w sprawie opłat¹³⁵, protesty dłużnika¹³⁶, skargi i uwagi o prowadzeniu procesu¹³⁷, wnioski o udzielenie prawa ubóstwa umożliwiające prowadzenie procesu sądowego mimo braku odpowiednich funduszy na opłaty¹³⁸, pełnomocnictwa¹³⁹, skargi interwencyjne pisane w sytuacji, gdy komornik przystępował do swoich czynności¹⁴⁰. W tym poradniku prawnym zawarto także wzory różnych typów skarg cywilnych, np. o zapłatę długu, o należność za dostarczone towary¹⁴¹. Autorem podręcznika popularyzującego prawo był także Andrzej Cinciała (1825–1898), notariusz, zbieracz pieśni ludowych. Jego *Podręcznik prawniczy. Książka dla ludu*¹⁴² ukazał się w nakładzie 500 egzemplarzy oprawnych¹⁴³.

Inny typ popularyzacji prawa występował w twórczości K. Kościńskiego. Poświęcał on poszczególnym zagadnieniom prawnym odrębne publikacje. Jego działalność zbiegła się z intensyfikacją polityki

z dołączeniem wzorów do skarg i podań urzędowych po polsku i po niemiecku, oprac. J. Chociszewski, Poznań 1880.

¹³¹ *Ibidem*, s. 1.

¹³² *Ibidem*, s. 2.

¹³³ *Ibidem*, s. 38–39.

¹³⁴ *Ibidem*, s. 42.

¹³⁵ *Ibidem*, s. 42–43.

¹³⁶ *Ibidem*, s. 43–48.

¹³⁷ *Ibidem*, s. 51–54.

¹³⁸ *Ibidem*, s. 55.

¹³⁹ *Ibidem*, s. 59 i nn.

¹⁴⁰ *Ibidem*, s. 109.

¹⁴¹ *Ibidem*, s. 112–118.

¹⁴² A. Cinciała, *Podręcznik prawniczy. Książka dla ludu, zawierająca przykłady próśb, podań i skarg w sprawach niespornych i karnych dalej wzory dokumentów prawnych: świadectw, rewersów, kwitów, poświadczeń, deklaracji testamentów, pełnomocnictw, kontraktów, zapisów dłużnych, ugód, cesyj itp., z odpowiednimi objaśnieniami*, Cieszyn 1883.

¹⁴³ *Z pamiętnika dra Andrzeja Cinciały*, wyd. J.S. Bystróż, Cieszyn 1900, s. 76, 95.

germanizacyjnej. Można ją uznać za jedną z form odpowiedzi na te tendencje, widoczne m.in. w czasach pełnienia funkcji kanclerza Rzeszy przez Bernharda von Bülowa. Jedną z form obrony miała być dobra znajomość prawa, procedur, wykształcenie umiejętności odwołań od decyzji sądowych i administracyjnych. Stanowiła ona jedną z form obrony tożsamości narodowej. W latach 1906–1914 powstała seria podręczników przeznaczonych dla ludu, czyli grup społecznych niepełniących roli elit dotyczących prawa ustrojowego, administracyjnego, cywilnego i karnego. Stanowiły one jedną z form zaspakajających zapotrzebowanie na wiedzę fachową możliwą do uzyskania za pośrednictwem stowarzyszeń i korporacji zawodowych¹⁴⁴. Za jeden z istotnych w tej serii uznać należy podręcznik skierowany do wszystkich obywateli, niezależnie od ich kondycji ekonomicznej i intelektualnej, przedstawiający podstawowe zagadnienia ustrojowe¹⁴⁵. Autor podkreślał w nim, że znajomość prawa wymagana jest od każdego mieszkańca danego kraju. Naród polski miał, jego zdaniem, więcej trudności w zrozumieniu prawa, gdyż nie było ono stanowione w jego języku, lecz obcym, niemieckim¹⁴⁶. W *Podręczniku* przedstawił różne formy rządów, definicję konstytucji. Przypomniał też zasady ustrojowe Rzeczypospolitej i opisał historię przechodzenia pod panowanie pruskie poszczególnych części jej terytoriów¹⁴⁷. Szczegółowo opisał instytucję policji i jej uprawnienia, a także możliwości składania skarg na jej działalność¹⁴⁸. Omówione zostały także urzędy stanu cywilnego i ich funkcje¹⁴⁹ oraz kwestie dotyczące nazwisk polskich¹⁵⁰. W publikacji zostało zawartych szereg aktów prawnych tworzących system ustrojowy Prus i Cesarstwa Niemieckiego. Autor był zwolennikiem poglądu, że oprócz popularyzującego komentarza dotyczącego poszczególnych przepisów należy publikować również akty prawne, a zwłaszcza ich polskie tłumaczenia. Jednym z przedmiotów jego refleksji stały się uprawnienia poszczególnych narodowości w Prusach jako jednym z podmiotów Cesarstwa Niemieckiego. Poświęcił im publikację *Prawa narodowe Polaków*

¹⁴⁴ W. Molik, *op. cit.*, s. 420–459.

¹⁴⁵ K. Kościński, *Poradnik prawny. Najgłówniejsze wiadomości prawno-polityczne (o ustroju państwowym, prawach narodowych Polaków, policji, imionach i nazwiskach wobec prawa i urzędach stanu cywilnego), które każdy Polak znać powinien*, Poznań 1908, s. 3.

¹⁴⁶ *Ibidem*, s. 3.

¹⁴⁷ Te zagadnienia znalazły odzwierciedlenie również w podręczniku K. Kościńskiego, *Prawa narodowe Polaków w państwie pruskiem. Podręcznik dla ludu polskiego*, Poznań 1906.

¹⁴⁸ K. Kościński, *Poradnik prawny*, s. 43–78, sprawy policyjne zostały opisane także w podręczniku idem, *Prawo policyjne w Prusiech. Podręcznik dla ludu polskiego z wzorami do podań w niemieckim i polskim języku*, Poznań 1907.

¹⁴⁹ K. Kościński, *Poradnik prawny*, s. 88–96.

¹⁵⁰ *Ibidem*, s. 109–121.

w państwie pruskiem: podręcznik dla ludu polskiego¹⁵¹. Celem jej było zachowanie polskości przy zastosowaniu i wykorzystaniu zapisów prawa obowiązującego w Prusach. Przedmiotem jego publikacji stały się także uprawnienia obywatelskie, w tym możliwość tworzenia stowarzyszeń. Poświęcił im oddzielną rozprawę¹⁵². Istnienie stowarzyszeń odgrywało dużą rolę w korzystaniu z prawa wyborczego obowiązującego w systemie pruskim. K. Kościński poświęcił mu odrębny podręcznik¹⁵³. Pełna świadomość posiadania uprawnień wynikających z praw obywatelskich wymagała w jego opinii upowszechnienia oraz wykorzystania w różnych dziedzinach życia społecznego. K. Kościński prezentował również prawo wyborcze¹⁵⁴ jako istotny czynnik kształtujący aktywność społeczną. Opisał także podstawy prawne i kompetencje sołtysów¹⁵⁵. Ta publikacja służyć miała przede wszystkim społeczności wiejskiej i pomagać jej w kształtowaniu poczucia praw i obowiązków obywatelskich. Przedmiotem jego zainteresowania były także cywilne prawo procesowe¹⁵⁶, prawo podatkowe¹⁵⁷ i hipoteczne¹⁵⁸. W podręczniku poświęconym prawu podatkowemu z 1908 r. omówione zostały podstawy prawne naliczania podatków, ich formy, sposoby naliczania, stopnie podatkowe, organa zajmujące się ich egzekucją oraz przykłady reklamacji i zażaleń¹⁵⁹. Stanowiło to nawiązanie do zaprezentowanego wcześniej *Listownika* J. Chociszewskiego z 1876 r. Prezentacja pruskiego systemu hipotecznego stała się dla niego okazją do wskazania na istnienie systemu ewidencji nieruchomości w prawie

¹⁵¹ Poznań 1906.

¹⁵² *Nowe prawo o stowarzyszeniach i zebraniach z dnia 19-go kwietnia 1908 roku jako też przepisy wykonawcze, mianowicie pruskie z dnia 8-go maja 1908 roku w niemieckim i polskim języku z objaśnieniami i wzorcami podań do władz (zgłoszeń, zażaleń itp.)*, oprac. K. Kosiński, Poznań 1908.

¹⁵³ *Podręcznik w sprawach wyborczych z uwzględnieniem określonych przepisów wydanych dla Prus i Rzeszy Niemieckiej jako też z przytoczeniem formularzy do wniosków i zażaleń z polecenia Komitetu Prowincjonalnego Wyborczego na W. Ks. Poznańskie*, oprac. K. Kosiński, Poznań 1910.

¹⁵⁴ *Ibidem*.

¹⁵⁵ K. Kościński, *Gmina wiejska i jej przełożony (sołtys), ich prawa i obowiązki*, Poznań 1909.

¹⁵⁶ K. Kościński, *Prawo procesowe cywilne w Prusiech: podręcznik dla ludu polskiego z nauką o sądach polubownych, zwyczajach, procederowym i kupieckim i wzorami do podań w niemieckim i polskim języku*, Grudziądz 1907 (nakład autora).

¹⁵⁷ K. Kościński, *Prawo podatkowe w Prusiech. Podręcznik dla ludu polskiego z wzorami reklamacji. Podaniami w polskim i niemieckim języku*, Poznań 1908; idem, *Nowe ustawy o jednorazowym podatku na zbrojenia i podatku od posiadania z dnia 3 lipca 1913 r., w języku niemieckim i tłumaczeniu polskim, tudzież z objaśnieniami do reklamacji i wniosków*, Poznań 1914.

¹⁵⁸ K. Kościński, *O prawnej zapewnieniu posiadania i hipotece w dawnej Polsce a księgach hipotecznych w Prusiech*, Poznań 1911.

¹⁵⁹ K. Kościński, *Prawo podatkowe*.

Rzeczypospolitej sprzed 1795 r. poprzez przechowywanie dokumentów rejestrujących stan posiadania w aktach grodzkich i ziemskich¹⁶⁰.

W zaborze rosyjskim podręczniki pisania listów były dziełami cenzurowanymi. Omawiany w niniejszych rozważaniach *Listownik. Książka podręczna* autorstwa J. Chociszewskiego, wydany w Poznaniu w 1876 r., został dopuszczony do obiegu warunkowo¹⁶¹. Czego bali się carscy cenzorzy – języka polskiego, treści patriotycznych czy demokratycznych? Każdy z tych czynników mógł służyć utrwalaniu tożsamości i dążeniu do zachowania godności. *Listownik* oceniony został jako dzieło, które mogło stać się groźnym wrogiem władzy.

PODSUMOWANIE

Analizowane listowniki ukazały wielość funkcji listu w kształtowaniu relacji społecznych. List miał służyć utrwalaniu więzi rodzinnych, związków uczuciowych występujących zarówno pomiędzy rodzicami i dziećmi, jak i małżonkami, osobami zakochanymi. Jedną z istotnych jego ról miało być umożliwianie różnych form kontaktów z urzędami, w tym inicjowanie i załatwianie spraw, uzyskiwanie niezbędnych dokumentów, odwołania od decyzji administracyjnych, wyrażanie opinii poprzez składanie skarg, egzekwowanie uprawnień przysługujących poszczególnym obywatelom. W poradnikach widoczne było łączenie rozważań o liście z refleksjami o modelu formuły dokumentów i korespondencji służących prawnej regulacji różnych sfer działalności, np. zawieranie kontraktów, umów na dzierżawę, na zakupy, na wynajem mieszkań, spisywanie ostatniej woli. Tego typu refleksje pojawiały się w publikacjach ukazujących się w tych systemach ustrojowych, które opierały się na tworzeniu prawa i regulowaniu przezeń wielu dziedzin działalności społecznej, opartych na konstytucji i parlamentarystyce. Na ziemiach polskich w XIX w. dotyczyło to Prus stanowiących jeden z podmiotów Cesarstwa Niemieckiego (konstytucja 1871 r.) i Galicji stanowiącej część Austrii w monarchii austro-węgierskiej (konstytucja 1867 r.). Listowniki, kierowane do różnych grup społecznych, miały służyć idei demokratyzacji i integracji społeczeństwa. W popularnych podręcznikach prawa i tworzenia korespondencji propagowano model listu urzędowego jako tekstu rzeczowego, krótkiego, pozbawionego emocji, posiadającego dobrze skonstruowany regest

¹⁶⁰ K. Kościński, *O prawem*, s. 3–4.

¹⁶¹ J. Kostecki, M. Rowicka, *Granica wolności słowa w zaborze rosyjskim w latach 1865–1904. Wykaz publikacji polskojęzycznych zakwestionowanych oraz dopuszczonych do obiegu przez carską cenzurę zagraniczną*, t. 1, 1865–1889, Warszawa 2006, s. 226, poz. 2594.

służący jego prawidłowej dekretacji, czyli przydzieleniu właściwej komórce organizacyjnej i odpowiedniemu referentowi. Miał służyć sprawnemu załatwianiu spraw. Kontrakty, umowy cywilnoprawne powinny były zawierać precyzyjne określenie wzajemnych zobowiązań i terminów. W podręcznikach występowały różne kategorie spraw: podatkowe, prośby o wsparcia finansowe działalności oświatowej kierowane do urzędu, liczne kwestie z prawa cywilnego, handlowego, gospodarczego, m.in. umowy o sprzedaż, dostarczenie towaru, kwestie rozliczeń finansowych pomiędzy osobami prywatnymi, najem, testamenty. Uznać należy, że były to kategorie cieszące się największym zainteresowaniem. W podręcznikach pisania listów znaleźć można także wiele wzorów służących kształtowaniu relacji rodzinnych, towarzyskich, mających szersze wymiary społeczne. Stanowiły one osnowę życia codziennego, katalog bieżących problemów wielu osób. Ten typ źródła doczeka się zapewne dalszych badań wymagających zastosowania różnych metodologii.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Printed sources (Źródła drukowane)

- Cinciąła A., *Podręcznik prawniczy. Książka dla ludu, zawierająca przykłady prośb, podań i skarg w sprawach niespornych i karnych dalej wzory dokumentów prawnych: świadectw, rewersów, kwitów, poświadczeń, deklaracji testamentów, pełnomocnictw, kontraktów, zapisów dłużnych, ugód, cesyj itp., z odpowiedniami objaśnieniami*, Cieszyn 1883.
- Chociszewski J., *Listownik. Książka podręczna zawierająca naukę pisania listów i wzory najużywanych listów zachodzących w życiu mianowicie powinszowań, listów pocieszających, upominających, polecających, z radą w sprawach towarzystw, kupieckich, tudzież wzory do kwitów, rewersów, kontraktów, testamentów, rachunków, wraz z krótką nauką o prowadzeniu ksiąg handlowych i o wekslach, oraz najdawniejsze przepisy pocztowe. W dodatku listy sławnych mężów naszego narodu, a mianowicie Sobieskiego, Kościuszki, Poniatowskiego, Krasickiego, Zana, Mickiewicza, Słowackiego, Krasińskiego, Szajnochy, Libelta, Kraszewskiego, Odyńca itd.*, Poznań 1876.
- Kościński K., *Gmina wiejska i jej przełożony (sołtys), ich prawa i obowiązki*, Poznań 1909.
- Kościński K., *Listownik dla ludu polskiego*, Grudziądz 1909.
- Kościński K., *Listownik dla rzemieślników, włościan i robotników z wzorami polskimi i niemieckimi z dodatkiem polsko-niemieckiego i niemiecko-polskiego słownika wyrazów najczęściej w przemyśle i gospodarstwie zachodzących*, Grudziądz 1909.
- Kościński K., *Listownik praktyczny dla rolników, kupców, przemysłowców, ich pomocników i robotników*, Pelplin 1909.
- Kościński K., *Nowe ustawy o jednorazowym podatku na zbrojenia i podatku od posiadania z dnia 3 lipca 1913 r. w języku niemieckim i tłumaczeniu polskim, tudzież z objaśnieniami do reklamacji i wniosków*, Poznań 1914.
- Kościński K., *O prawnej zabezpieczeniu posiadania i hipotece w dawanej Polsce a księgach hipotecznych w Pruszech*, Poznań 1911.
- Kościński K., *Prawa narodowe Polaków w państwie pruskim. Podręcznik dla ludu polskiego*, Poznań 1906.

- Kościński K., *Prawo podatkowe w Prusiech. Podręcznik dla ludu polskiego z wzorami reklamacyi. Podanemi w polskiem i niemieckiem języku*, Poznań 1908.
- Kościński K., *Prawo policyjne w Prusiech. Podręcznik dla ludu polskiego z wzorami podań w niemieckiem i polskiem języku*, Poznań 1907.
- Kościński K., *Prawo procesowe cywilne w Prusiech: podręcznik dla ludu polskiego z nauką o sądach polubowonych, zwyczajach, procederowym i kupieckim i wzorami podań w niemieckiem i polskiem języku*, Grudziądz 1907.
- Kościński K., *Poradnik prawny. Najgłówniejsze wiadomości prawno-polityczne (o ustroju państwowym, prawach narodowych Polaków, politycy, imionach i nazwiskach wobec prawa i urzędu stanu cywilnego), które każdy Polak znać powinien*, Poznań 1908.
- Listownik: 267 wzorów na listy wszelkiego rodzaju i w każdej potrzebie życia, jako też wzory kontraktów, świadectw, rachunków, kwitów, testamentów itd., Mikołów–Częstochowa 1912, nakład Karola Miarki.
- Mały adwokat domowy zawierający najważniejsze wiadomości o nowej organizacji sądownictwa a mianowicie o sądach rozjemczych i ławniczych, o prowadzeniu procesów, o konkursie majątkowym, o ustawie opiekuńczej, o stowarzyszeniach, o wyborach do reprezentacji kościelnych, o urządach stanu cywilnego, tudzież najważniejsze przepisy hipoteczne, wekslowe, pocztowe, z ustawy polowej i leśnej i różne inne pożyteczne wskazówki z zakresu ustawodawstwa krajowego, z dołączeniem wzorów do skarg i podań urzędowych po polsku i po niemiecku, podług najlepszych źródeł opracował J. Chociszewski, Poznań 1880.
- Miłkowski S., *Listownik albo wzory rozmaitych listów nadarżających się w życiu prywatnym oraz korespondencji handlowej i formularze weksłów, jak niemniej wszelkie wzory prośb, kontraktów, aktów sądowych, umów, deklaracyi, poręczeń, świadectw i kwitów*, Złoczów 1914.
- Nowe prawo o stowarzyszeniach i zebraniach z dnia 19-go kwietnia 1908 r. jako też przepisy wykonawcze, mianowicie pruskie z dnia 8-go maja 1908 roku w niemieckiem i polskiem języku z objaśnieniami i wzorami podań do władz (zgłoszeń, zażaleń itp.), oprac. K. Kosiński, Poznań 1908.
- Nowy sekretarz powszechny, czyli książka podręczna dla osób każdego stanu zawierająca wybór wzorcowych listów we wszelkich stosunkach i okolicznościach potocznego życia wybranych z dzieł najnowszych autorów, wraz z uwagami o listach, tudzież o sposobie pisania samemu w różnych materiach. Wzory przedstawień do władz rządowych, weksłów, obligów, kontraktów, cassyi, testamentów, rozmaitych zapisów, zaświadczeń, wszelkich aktów urzędowych itp. z dołączeniem krótkich objaśnień nad temiż, przez M. Korzeniowskiego. Nowa edycja, przejrzana, dopełniona i powiększona listami z powinszowaniem dzieci do rodziców i krewnych po francusku i po polsku, przez X. Osińskiego, Wrocław 1843, toż, Berlin 1858.
- Podręcznik w sprawach wyborczych z uwzględnieniem określonych przepisów wydanych dla Prus i Rzeszy Niemieckiej jako też z przytoczeniem formularzy do wniosków i zażaleń z polecenia Komitetu Prowincjonalnego na W. Ks. Poznańskie, oprac. K. Kosiński, Poznań 1910.
- Sekretarz doskonały, książka podręczna zawierająca wybór wzorowych listów we wszelkich stosunkach i okolicznościach potocznego życia, wybranych z dzieł Krasickiego, Kottschuli, Królikowskiego, Rumpfa, i wielu innych, wzory listów kupieckich, krótkie objaśnienia i wzory weksłów, obligów, itp. Wzory przedstawień do władz, wzory kontraktów, testamentów, rozmaitych zapisów, zaświadczeń i innych aktów urzędowych, zebrał i wyd. M. Korzeniowski, Wrocław–Warszawa 1835.
- Słowacki E., *Prawidła wymowy i poezyi wyjęte z dzieł Euzebiusza Słowackiego*, wyd. 4, Wilno 1847.
- Wzorowy sekretarz obejmujący przeszło 300 sposobów pisania listów, w różnych okolicznościach potocznego życia; w sprawach rodzinnych, poufatach i handlowych, wzorów na kwity, kontrakta, weksle i umowy prawne; listów dziękczynnych, proszących i zawiadamiających; prośb i podań urzędowych; listów z życzeniami, z powinszowaniem, prześlubnych itp., ze wstępem

Władysława Sabowskiego zawierających ogólne zasady dla piszących listy oraz z dodatkiem wzorów listów polskich z najlepszych autorów zebranych, wyd. 1, Lwów 1884.

Z pamiętnika dra Andrzeja Cinciły, wyd. J.S. Bystron, Cieszyn 1900.

Studies (Opracowania)

Błażewicz E., *Podręczniki pisania listów w Polsce XIX wieku jako źródło historyczne*, „*Studia Źródłoznawcze*” 1981, 26.

Burkot S., *Sabowski Władysław (1837–1888)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 34, red. H. Markiewicz, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992–1993.

Dereżyński M., *Józef Chociszewski w Inowrocławiu*, Inowrocław 1925.

Konarski K., *Podstawowe zasady archiwistyki*, „*Archeion*” 1951, 19/20.

Kostecki J., Rowicka M., *Granica wolności słowa w zaborze rosyjskim w latach 1865–1904. Wykaz publikacji polskojęzycznych zakwestionowanych oraz dopuszczonych do obiegu przez carską cenzurę zagraniczną*, t. 1, 1865–1889, Warszawa 2006.

Kulecka A., *Patriotyzm, poświęcenie, jedność. Społeczeństwo 1863 roku w dokumentach powstania*, Warszawa 2021.

Miaskowski A., *Śp. Konstanty Kościński*, „*Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego*” 1917, 44.

Molik W., *Inteligencja polska w Poznaniu w XIX i początkach XX wieku*, Poznań 2009.

Osmólska-Piskorska B., *Kościński Konstanty (1858–1914)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 14, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968–1969.

Pater M., *Miarka Karol (1856–1919)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 20, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975.

Polskie dziewiętnastowieczne pamiętniki i listy z Ziemi Zabranych – rola i miejsce w badaniach historycznych, red. W. Caban, L. Michalska-Bracha, Warszawa 2017.

Radtke I., *Akta spraw w systemie kancelarii pruskiej*, „*Archeion*” 1984, 78.

Skwarczyńska S., *Teoria listu*, Lwów 1937.

Sobkowiak W., *Chociszewski Józef Roman (1837–1914)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 3, red. W. Konopczyński, Kraków 1937.

Sobkowiak W., *Józef Chociszewski (1837–1914)*, Gniezno 1937.

Sztuka pisania listów. O liście polskim w wieku XIX, red. J. Sztachelska, E. Dąbrowicz, Białystok 2000.

Wąsowicz M., *Historia ustroju państw Zachodu. Zarys wykładu*, wyd. 3, Warszawa 2011.

NOTA O AUTORZE

Alicja Kulecka – ur. 1956, prof. dr hab., Wydział Historii Uniwersytetu Warszawskiego, autorka monografii i artykułów z historii XIX w., nauk pomocniczych XIX i XX w., archiwistyki.

ABOUT THE AUTHOR

Alicja Kulecka – born in 1956, full professor, Department of History of Warsaw University, the author of monographs and articles of history of 19th century, of auxiliaries sciences of the history of 19th and 20th centuries and archival science.